

Česko-německý „Medienwissenschaft“

Mezi červencem roku 2013 a březnem roku 2014 byl realizován projekt dvojjazyčně nazvaný *Pozice a perspektivy české a německé filosofie médií / Positionen und Perspektiven deutscher und tschechischer Medienphilosophie*. Projekt byl podpořený grantem německé grantové agentury DFG (Deutsche Forschungsgemeinschaft) a pod vedením Lorenze Engella a Dietera Mersche byl realizován Internationales Kolleg für Kulturtechnikforschung und Medienphilosophie, Bauhaus-Universität Weimar (Mezinárodním centrem pro výzkum kulturních technik a filosofii médií), ve spolupráci s doktorským programem potsdamské univerzity Graduiertenkolleg Sichtbarkeit und Sichtbarmachung. Hybride Formen des Bildwissens (Viditelnost a vizualita: Hybridní formy vizuální gramotnosti). Z českých univerzit se projektu účastnili zejména vědci z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, a to podle svého badatelského zacílení, nikoli podle oboru, jehož jsou zástupci. Výstupem projektu pak byly tři workshopy, které zkoumaly aktuální pozice německého a českého myšlení médií a společné či naopak rozdílné tradice.

Autorky tohoto textu spolu vedly dlouhé rozhovory ještě před začátkem spolupráce, Kateřina Krtilová se stala koordinátorkou celého projektu a spolu s Dietrem Merschem vypracovala jeho koncepci. Obě jsou tedy představovanému projektu velmi blízko, přesto se však ukazuje, že situ-

ace na jejich akademických pracovištích a jejich výchozí teoretické pozice jsou natolik odlišné, že se jim zdá podstatné vést dialog i v rámci tohoto textu, respektive pokusit se o jeho syntézu. Jiná hlediska dovolují nejen přiblížit projekt a základní teze německé teorie a filosofie médií, které jsou v českém prostoru téměř neznámé, ale také otevřít některé obecnější otázky týkající se myšlení o médiích či problémy mezinárodní a interdisciplinární spolupráce.

Dialog začíná v okamžiku, kdy se (nejen v českém či německém prostředí) zmíní samotný pojem „médiium“. Překotný vývoj mediální situace, techniky a technologie, bujení obrazů ve veřejném i soukromém prostoru, stírání hranic mezi jednotlivými uměními, populární kulturou, reklamou a vědeckým obrazem či mizení vymezení obrazu učinily z tohoto pojmu jeden z nejvíce neuchopitelných a těžko definovatelných. Humanitní vědy začaly pracovat s intermedialitou, transmedialitou, multimedialitou, s novými médii, nahradily otázku „co je médiium“ otázkou „kde je médiium“, aniž by si na prvních z nich uspokojivě odpověděly. Negativní vymezování média a ohledávání jeho okrajů ještě více zkomplikovalo to, co médiem skutečně je. Vědy zkoumající média však na jejich efemérnost reagovaly i tak, že začaly hledat nějaký nový pevný bod, ze kterého je bude možné uvidět a reflektovat. Jak se s hledáním opěrného systému vypořádaly jed-

notlivé akademické diskursy, bylo jedním z hlavních témat prvního společného workshopu pořádaného v Praze. Již při prvním setkání se ukázalo, že teoretické myšlení jednotlivých přispěvatelů je si blízké, a naopak se velmi často vzdaluje konceptům a metodám, které jsou v současné době dominantní a vycházejí z jiných (jazykově-teritoriálně vymezitelných) akademických diskursů. Využijeme tedy nejprve negativní definice a určitého zjednodušení, abychom představily, čím vším tyto teoretické koncepce nejsou.

Angloamerické humanitní směry si, v souladu s již dlouhodobým směřováním, při hledání nového, výchozího/pevného bodu začaly velmi často půjčovat výzkumné postupy z věd přírodních; zaměřily se na experimentaci a přesný a ověřitelný výzkum, často sociologického a kulturologického charakteru. Média pro takovýto směr myšlení, nazývaný *media studies*, představují zejména kulturní fenomény, které jsou ověřitelné, průkazné, přesně analyzovatelné. Empiricky a sociologicky orientované výzkumy (masových) médií se začaly v evropském kontextu etablovat zejména v rámci sociálních věd, oborů publicistiky a komunikační vědy, v Čechách zahrnované pod obor mediálních (myšleno nakládajících s masmédií) studií.

Dalším vhodným rámcem k ukotvení a kontextualizaci unikajících médií se pak ukázala (nově pojímaná) historie. Média byla vztahována nejen ke svým starším či novějším podobám, ale i k idejím, které cirkulují v jejich vlastní historii, které se opakují a transformují. Tato mediálněarcheo-

logická perspektiva má mnoho podob, ale každá z nich vytváří sítě vazeb, mřížek a struktur, které dovoluují, aby do nich byly vpleteny konkrétní média a obrazy. Oba směry činí z konkrétních obrazů příklady a případy se zobecnitelným charakterem, z textů pak archivy a katalogy mediální scény.

Mediální věda (Medienwissenschaft), tak jak se již dvě desetiletí systematicky rozvíjí právě v Německu¹⁾ a jak ji představil společný česko-německý projekt, přichází s třetím opěrným rámcem, jenž vychází z dialogu s těmito dvěma směry uvažování, ale i s vlastní tradicí — přichází s rámcem filosofickým. Rozdíl mezi německou mediální vědou (Medienwissenschaft) a mediálními studií (Media Studies) rozšířenými v angloamerickém prostoru je dán zejména jejich odlišným vztahem k empirickému výzkumu. Německá teorie navazuje na vymezení duchověd vůči vědám přírodním a rozvíjí diskuzi ohledně toho, jak lze zkoumat „fakta“ ducha, když jsou zcela jiné podstaty než přírodní zákony.²⁾ Diferenciace mediální vědy vycházející z humanitních věd (kulturwissenschaftliche Medienwissenschaft) a empirické analýzy odpovídající kritériím věd přírodních — která je ovšem aplikována i ve vědách sociálních — navazuje na rozlišení přírodovědeckého „vysvětlení“ (Erklärung) a „rozumění“ (Verstehen), jak jej vymezil Wilhelm Dilthey na počátku dvacátého století.³⁾ Zatímco úkolem přírodních věd je zajistit objektivně platné poznatky, ověřitelné za jasně definovaných podmínek kdykoliv a kýmkoliv, humanitní vědy se vztahují k předpokla-

1) Institucionalizaci mediální vědy (Medienwissenschaft) dokumentuje jednak zpráva vědecké rady z roku 2007 (Dostupné online: <<http://www.wissenschaftsrat.de/download/archiv/7901-07.pdf>>, [cit. 7. 7. 2014]), jednak Společnost pro mediální vědu (Gesellschaft für Medienwissenschaft), která pod tímto názvem existuje od roku 2001. Online: <www.gfmedienwissenschaft.de>, [cit. 7. 7. 2014].

2) Příznačné jsou rovněž rozdíly v označení „humanitních věd“: v němčině jsou duchovědy (Geisteswissenschaften), jejichž označení vzniklo překladem anglického „moral sciences“, jak ho používal John Stuart Mill, v souvislosti s mediální vědou nahrazovány termínem kulturní vědy (Kulturwissenschaften). V angličtině se pracuje s pojmem „Humanities“ — takto nazvané obory však nespádají pod obecné označení „Science“ zastřešující empirické vědy. Čeština naopak příslušným oborům status vědy přiznává, když je pojmenovává jako vědy humanitní.

3) Wilhelm Dilthey, *Die Geistige Welt. Einleitung in die Philosophie des Lebens*. Stuttgart: B.G. Teubner Verlagsgesellschaft 1990, s. 168ff.

dům vlastního zkoumání — rozumění se vždy zároveň týká nejenom toho, co zkoumáme, ale i jak (jak toto zkoumáme a jak o tom můžeme hovořit). Úkolem filosofie ve vztahu k humanitním vědám není tedy pouze vyjasnění pojmů, příslušných teorií a pravidel logické, metodologicky podložené argumentace, nýbrž i rozvinutí možností reflexe jako takové. Takováto teorie médií tak problematizuje samotné pojetí teorie a posouvá otázku *myšlení* médií na pole filosofie nebo také k otázce *myšlení* jako takového. Filosofie médií přitom navazuje na krizi metodické reflexe, jak ji známe již od Edmunda Husserla:⁴⁾ rozumění není univerzálně a nadčasově platné, ale mění se v průběhu dějin, liší se v různých kulturách, díky různým metodám, nástrojům vědecké analýzy či odlišným technikám psaní, počítání, kodifikace a přenosu vědění.

Právě filosofický rámec se od počátku ukazoval jako velmi nosný pro česko-německý dialog. Reflexe a *myšlení* médií a obrazů, které překračují analýzu masmédií či nových technologií, navazují na společné tradice, které byly narušeny během druhé světové války a v době totalitního režimu v Československu zcela přerušeny. Fundamentální otázku, jak zkoumat něco, co zároveň určuje samotné zkoumání, klade jak filosofie jazyka, tak strukturalismus či fenomenologie, směry rozvíjené jak v českém, tak v německém prostředí. V současné době se v obou prostředích zase řeší posun k materialitě a performativitě vědění, které nezůstává uzavřeno v ideálním smyslu, ale naráží na měnící se hmotné a technické podmínky, což se odráží v materiálně-symbolických prakti-

kách.⁵⁾ Právě těmito společným základům a představením aktuálních výzkumů, které spojují filosofii s aktuálním vývojem ve vědě a kultuře, byl věnován druhý ze tří společných workshopů, který se konal v prosinci ve Výmaru a jenž nesl název „Východiska filosofie médií“. Probíhala zde diskuse o myšlenkových směrech, které stavěly a staví média do středu pozornosti, uvažovaly a uvažují o jazyce, písmu i myšlení obrazem.

Ukotvení německého mediálního výzkumu do oblasti humanitních věd a jeho usouvztažnění s filosofickými náhledy světa neznamena uzavření se do jednoho metodologického rámce; naopak se tato teorie médií nachází někde „mezi“⁶⁾ — mezi jednotlivými obory (přejímá „předměty“ i postupy z literární a filmové vědy, kunsthistorie či z performativních umění), mezi různými metodologickými východisky (ať už je to strukturalistická a poststrukturalistická analýza textu, obrazu či obecně diskursivních praktik nebo filosofie jazyka), mezi vědou, filosofií a uměním, mezi novými a starými médii a mezi různými předměty výzkumu. Jak konstatuje Claus Pias: „Mediální věda není jako disciplína možná“ a zároveň „rozšiřuje oblast zkoumaných předmětů a destabilizuje metodologii“.⁷⁾ I přes tuto polohu „mezi“ se však německá mediální teorie institucionalizovala, jak o tom svědčí právě Internationales Kolleg für Kulturtechnikforschung und Medienphilosophie při Bauhaus Universität Weimar. V českém prostředí zatím výzkum blízký německé teorii a filosofii probíhá napříč obory, vyvíjí se v rámci různých teoretických disciplín i teoretických modulů uměleckých škol (workshopu se účastnili

4) Shrnujíc program fenomenologie jako apriorní vědy: Edmund Husserl, *Phänomenologische Psychologie*. Den Haag: Martinus Nijhoff, s. 277ff.

5) Např. otázkou performativity a materiality na pomezí textu a obrazu se zabývá Josef Vojvodík či Tomáš Jirsa; otázkou vizuálních praktik, které přesahují předmětnost obrazu, Kateřina Svatoňová; otázkou myšlením obrazem Miroslav Petříček aj.

6) Srov. např. úvod ke knize: Claus Pias – Joseph Vogl – Lorenz Engell – Oliver Fahle – Britta Neitzel (eds.), *Kursbuch Medienkultur: Die maßgeblichen Theorien von Brecht bis Baudrillard*. München: Deutsche Verlags-Anstalt DVA 1999; Georg Christoph Tholen, Medium/Medien. In: Alexander Roesler – Bernd Stiegler (eds.), *Grundbegriffe der Medientheorie*. Paderborn: Wilhelm Fink 2005, s. 150–172.

7) Claus Pias, Was waren Medien? Was waren Medien-Wissenschaften? Stichworte zu einer Standortbestimmung. In: Claus Pias (ed.), *Was waren Medien?* Zürich: Diaphanes 2011, s. 16.

bohemisté, filosofové, estetici, kunsthistorici či filmovědci z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a kunsthistorii z Ústavu dějin umění).⁸⁾

Německá teorie médií se rovněž vymezuje vůči většinově přijímanému pojetí média, jak ho můžeme znát z historie a často i archeologie médií. Dnes již proslulý první „axiom“ teorie médií formulovaný Lorenzem Engellem a Josephem Voglem praví, že „médiá neexistují, každopádně ne chápána substanciálně a nadčasově“.⁹⁾ Tento výzkum médií se tak radikálně vymezuje vůči zobecnění média a jeho ahistorickému či univerzálnímu pojmání. Z hlediska teorie médií je velmi nepřesné mluvit o/v uzavřených pojmech médií, ale je naopak nutné začít uvažovat spíše o operacích, které se mnohem více vážou na samotný proces vznikání díla a jeho používání než na výsledný produkt a jeho statickou definici.¹⁰⁾ Médii se může stát cokoliv; kus ohořelého dřeva sám o sobě médiem není, ale jako nástroj kreslení nebo jako stopa po zločinu se médiem stává — přičemž v obou případech je třeba médium chápat jinak. Medialita vychází z procesu, který se k předmětu výzkumu váže, ze vztahu ke kontextu; i proto se hovoří spíše o „mediálních praktikách“ či „kulturních technikách“ nežli o mediích-předmětech. „Kulturu nepovažujeme už za zhmotnělou v díle, dokumentu či monumentu — rozlévá se do každodenních praktik zacházení

s věcmi, symboly, nástroji a stroji.“¹¹⁾ Kulturní techniky přitom nejsou nijak dané: použití ohořelého dřeva není jednoznačně uměleckým dílem či historickou památkou, ale může být uměleckou technikou kreslení nebo nástrojem boje (přičemž i tyto techniky v sobě zahrnují další aspekty: rozdělávání ohně, dřevo, povrch, plochu, na níž lze kreslit, určité vidění věcí, zacházení s prostorem atd.). Jak zdůrazňuje Friedrich Kittler či Georg Christoph Tholen¹²⁾ ve vztahu k počítačové technologii: počítač není věc, ale je souborem (možných) funkcí. Mediální věda se tedy zajímá o to, „jak jsou média možná, jaká média jsou možná, a především: co umožňují a co je umožňuje“.¹³⁾

Tento odklon od substanciálního pojetí média neznamená krok k abstrakci, ať už abstrakci (znakových) struktur, (sociálních) systémů či jednání, které jsou někde „za“ konkrétní tvorbou a proměnou znaků, konkrétním jednáním, manipulací s věcmi a lidmi, technikami či rituály. Praktiky vstupují do diskursu (ve Foucaultově smyslu), ideální význam naráží na materialitu, na odpor materiálu¹⁴⁾ — mediální praktiky proto nelze chápat „objektivně“, nýbrž na základě intervencí do myšlení, vidění či jednání, např. pomocí průniku písma, psacího stroje nebo diagramů do myšlení artikulujícím se v písmu, „odpoutání“ obrazů od statického obrazu, rámu, ba i plochy atd.¹⁵⁾ Myšlení je vždy spojeno s určitými prakti-

8) Institucionální podobu získal obor Elektronická kultura a sémiotika na FHS UK, v původní podobě blízký německé Medienwissenschaft, do určité míry též Theorie a filosofie komunikace na univerzitě v Plzni, v rámci nichž se ovšem teoretický základ nového oboru nevyvinul.

9) Lorenz Engell – Joseph Vogl, Vorwort. In: Lorenz Engell et. al. (eds.), *Kursbuch Medienkultur: Die maßgeblichen Theorien von Brecht bis Baudrillard*. München: Deutsche Verlags-Anstalt DVA 1999, s. 10.

10) Kateřina Krtilová, Dějiny médií a média dějin. Rozhovor s Bernhardem Siegertem. *Iluminace* 23, 2011, č. 2, s. 104–105.

11) Sybille Krämer – Horst Bredenkamp, Kultur, Technik, Kulturtechnik. Wider die Diskursivierung der Kultur. In: Tíř (eds.), *Bild — Schrift — Zahl*, s. 15. (překlad K. Krtilová). Anglická verze: Culture, Technology, Cultural Techniques: Moving Beyond Text. *Theory, Culture and Society* 30, 2013, č. 6, s. 24.

12) Georg Christoph Tholen, Metaphorologie der Medien. In: Týž, *Die Zäsur der Medien: Kulturphilosophische Konturen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 2002, s. 19.

13) Lorenz Engell, Medien waren: Möglich. Eine Polemik. In: Claus Pias (ed.), *Was waren Medien?* Berlin: Diaphanes 2011, s. 128.

14) Více viz Dieter Mersch, *Posthermeneutik*. München: Oldenbourg Akademieverlag 2010.

15) Viz Kateřina Svatoňová, *Odpoutané obrazy: Archeologie českého virtuálního prostoru*. Praha: Academia 2013.

kami.¹⁶⁾ Klíčovými pojmy teorie a filosofie médií jsou proto *materialita* a *performativita*. Věnujeme-li pozornost na jedné straně povrchu a ploše a operacím, které na nich probíhají, a na straně druhého třetímu rozměru jednotlivých ploch, imaginárnímu prostoru, mění se to, co sledujeme jako obraz (a s novými typy obrazu se pak mění i vidění).¹⁷⁾

Na kulturní a umělecké praktiky chápané jako možnosti reflexe mediálního se zaměřil v pořadí třetí workshop, pořádaný v březnu v Berlíně. Byl věnován přesahům filosofickým, vědeckým a uměleckým, tak jak probíhají v německém a českém myšlení, které se často pohybují jak mezi různými disciplínami, tak mezi oblastí vědy a umění. Od obecnějších otázek se dialog přesunul ke konkrétnějším — ukazoval, jak se použití různých materiálů, vyvinutí určitých technik či zásah do symbolického řádu nebo způsobu jednání v umění odráží ve spojení látky a formy, smyslu a smyslů, nástroje a díla; jak může vytýčit hranice řádu, poukázat na určitá prostorová a časová uspořádání nebo rámování.

Pravidelné a intenzivní setkávání mezi obory, médií a mezi Výmarem, Berlínem a Prahou se ukázalo z mnoha důvodů velmi (pří)nosné. Interdisciplinární konference, v současné době velmi populární, často trpí tím, že pod zastřešujícím tématem se vrší nejrůznější příklady, případy a různorodý materiál a zároveň nejrůznější nástroje a metody analýzy. Výsledkem je pak směsice mnoha případových studií, které jsou pro posluchače z jiných oborů často značně zjednodušovány. Mezinárodní konference jsou pak zase poznamenávány tím, že příspěvky jsou pronášeny v „neutrálním jazyce“, v angličtině, a nedovolují tak diskutovat problémy pojmoslovné a definiční,

které jsou však často zcela zásadním podkladem k (vzájemnému) porozumění. Oběma úskalím se projekt *Pozice a perspektivy české a německé filosofie médií* snažil vyhnout. Centrem debat se nestalo ani jedno konkrétní téma či předmět zkoumání, ale šířeji pojímaná teoretická otázka reflexe mediálního. Jednotlivé příspěvky tak byly zejména teoretické povahy nebo se vztahovaly k přesahovým otázkám (jako je například paměť, vztahovost, historie či afektivita); příklady z dějin médií, byly-li vůbec uváděny, se nestaly cílem debat, ale spíše inspirací k myšlení médií. Dialog tak byl velmi koncentrovaný na samotné možnosti myšlení a psaní, bez nutnosti mapovat aktuální či historickou mediální scénu. Jako velmi důležité se rovněž ukázalo, že příspěvky i debaty byly po celou dobu překládány do češtiny i němčiny; mluvčí se tedy mohli soustředit na přesnost vyjádření, na samotné vlastnosti „svých“ jazyků, které se materializují/představují v médiu, nikoli na překlad do společného kódu. Paradoxně se tak díky zachování dvojazyčnosti již během prvního setkání podařilo najít společný „jazyk“ — ve filosofickém a teoretickém myšlení.

I díky tomu tato spolupráce po ukončení série workshopů pokračuje v jiné podobě; na příští rok je plánováno vydání publikace shrnující stěžejní texty německé teorie a filosofie médií *Média, médium, mediálně* a konference IKKM, ve spolupráci s FF UK (na níž se podílejí účastníci projektu Kateřina Svatoňová, Josef Vojvodík a Martin Ritter). Přemýšlení (nejen o médiích a s médii), které vycházelo ze stejných tradic do té doby, než ho politicko-společenská situace zcela přerušila, se tak možná a alespoň částečně znovu přibližuje.

Kateřina Krtilová – Kateřina Svatoňová

16) Kateřina Krtilová, *Gesten des Denkens*. Vilém Flussers ‚Theorie der Gesten‘ als Medienphilosophie. In: Ulrich Richtmeyer – Fabian Goppelsröder – Toni Hildebrandt (eds.), *Bild und Geste: Figuren des Denkens in Philosophie und Kunst*. Transcript 2014, s. 183–202.

17) Srovn. Sybille Krämer, *Punkt, Strich, Fläche. Von der Schriftbildlichkeit zur Diagrammatik*. In: Sybille Krämer – Eva Cancik – Kirschbaum – Rainer Totzke (eds.), *Schriftbildlichkeit*. Berlin: Akademie 2012, s. 79–100; Bernhard Siegert, *Latenz der dritten Dimension. Eine Medientheorie des Trompe-l’Oeil in der Vorgeschichte des niederländischen Stillebens*. In: Hans Ulrich Gumbrecht – Florian Klinger (eds.), *Latenz. Blinde Passagiere in den Geisteswissenschaften*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2011, s. 107–134.